

УДК 821.161.2-3.09

Ольга Рудюк

Житомирський державний університет
імені Івана Франка

ВІЗІЯ ОБРАЗУ ІВАНА ВИШЕНСЬКОГО У ТВОРАХ ІВАНА ФРАНКА

У статті розглянуто інтерпретацію образу полеміста Івана Вишенського дослідником українського письменства Іваном Франком. У полеміці з церковниками визрівала гуманістично-демократична ідея рівності всіх людей від природи, яку поширював у власних творах Вишенський. Особистість Вишенського зацікавила Франка, який здійснив спробу проєкції власних громадських ідеалів на образ полеміста та зміст його творів.

Ключові слова: візія, полеміка, автор, полемічний твір, послання, жанровотворча домінанта.

Rudiuk O.W. Wizja obrazu Iwana Wyszyńskiego w twórczości Iwana Franki. W artykule przeanalizowano interpretację obrazu polemisty Iwana Wyszyńskiego przez badacza ukraińskiego pisarstwa Iwana Frankę. W polemice z hierarchami cerkwi dojrzała humanistyczno-demokratyczna idea równości wszystkich ludzi ze względu przyrody, co pojawiało się we własnych utworach I. Wyszyńskiego. Postać I. Wyszyńskiego zainteresowała Frankę, który dokonał próbej projekcji własnych ideałów społecznych na obraz polemisty i treść jego dzieł.

Słowa kluczowe: wizja, kontrowersja, autor, dzieło polemiczne, przesłanie, dominanta gatunkowa.

Rudiuk O.V. Vision of character of Ivan Vyshenskyi by Ivan Franko. In the article interpretation of character of polemicist Ivan Вишенського is considered by the researcher of the Ukrainian writing by Ivan Franco. In a polemic with priests the humanistically-democratic idea of equality of all people ripened from nature was distributed in own works of Vyshenskyi. Personality of Vyshenskyi interested Franco that carried out the attempt of projection of own public ideals on character of polemicist and maintenance of his works.

Key words: vision, polemic, author, polemic work, message, жанровотворча dominant which forms genre.

Гуманістичні ідеї проникають в Україну завдяки творчій постаті Івана Франка, сприяючи відродженню національної культури, формуючи ідеологію боротьби проти католицької експансії, соціального та національного поневолення. Поширюються книгодрукування, просвітництво, знання та прогресивні ідеї. Важливе місце займала полемічна література, яка виникла у XVI ст. під час боротьби проти унії та католицизму і мала гостру соціально-політичну спрямованість. У полеміці з церковниками визрівала гуманістично-демократична ідея рівності всіх людей від природи, яку поширює у власних творах Іван Вишенський. Особистість цього автора зацікавила видатного дослідника українського письменства Івана Франка.

Висловлюючи своє бачення нової літератури, Франко не виходив за межі принципів культурно-історичного літературознавства. Час від часу він звертався до психологічного, порівняльно-історичного, філологічного літературознавства. Найбільше цікавило Івана Франка дослідження особи автора: «Нехай особа автора, його світогляд,

його спосіб відчування зовнішнього і внутрішнього світу і його стиль виявляються в його творі якнайповніше, нехай твір має в собі якнайбільше його живої крові і його нервів. Тільки тоді се буде твір живий і сучасний, справжній документ найтайніших зворушень і почувань сучасного чоловіка, а затим і причинок до пізнання того чоловіка у його найвищих, найсубтильніших змаганнях та бажаннях, а затим причинок до пізнання часу і суспільності, серед яких він постав». Вказуючи на можливість авторського вираження у творчості, Франко звертається до питань психології творчості [5, с. 218]. Літературна полеміка виявилась благодатним матеріалом для дослідження образу автора.

Посеред полемічних творів цього православно-народного характеру найвизначніше місце належить безумовно посланням українського афонського ченця Івана Вишенського. Українська полемічна література відстоювала, хоч і в релігійній формі, право народу на свою віру, на соціально-національне визволення, правдиво зображувала життя, страждання, утиски народу. Особливу увагу полемічній літературі приділив Франко, котрий, досліджуючи полемічне письменство, пояснив зумовленість виникнення полемічної літератури як нового явища в духовному житті даної епохи, надзвичайно істотного своїми наслідками, як для України, так і для Польщі.

Полемічні твори досліджуваного періоду нерідко виходять за межі церковних суперечок, богословських дискусій. У них виразно проступають риси викривальні, відчувається голос полеміста на захист пригноблених верств населення, бідного і нещасного селянина. Іван Вишенський — один із найвідоміших і найвидатніших українських полемістів кінця XVI — початку XVII ст. Його молоді роки минули на Волині, і він був тісно пов'язаний з волинськими культурними осередками, насамперед Острогом. Також Іван Вишенський підтримував зв'язки з братствами, передусім Львівським. Однак його не можна цілковито вважати репрезентантом ні острожців, ні братчиків, хоча погляди полеміста певним чином були співзвучні з поглядами перших і других. І. Вишенський фактично репрезентував окремий напрям у тогочасній українській суспільній думці. Православний традиціоналізм, який у тодішніх умовах України був одним з найважливіших чинників національної самооборони, І. Вишенський довів до екстремального. Водночас цей традиціоналізм поєднувався в нього з чернечим аскетизмом. Стосовно острожців та братчиків, то вони допускали певні нововведення, вкраплення ренесансних і реформаційних елементів до культурного життя. Світосприйняття Вишенського значною мірою відповідало світосприйняттю представників дрібної української шляхти. В умовах XVI ст. чимало представників цього стану розорилося. Тому для них крайній вияв традиціоналізму, орієнтація на минуле були цілком природними й зрозумілими. Факти погіршення становища, або й розорення та люмпенізації, спричинювали в представників цього стану почуття соціальної дисгармонії й штовхали їх до втечі від світу, що в тогочасних умовах вело до монастирського життя.

Серед таких обставин вирізняє надзвичайна постать Івана Вишенського, про походження якого Франко пише: «треба було незвичайних обставин, щоб чоловікові невисокого роду було можливо пізнати тодішнє життя у всій різноманітності його явищ, та потім вирватися з нього і стати на такім високім становищі, з якого видно було ясно значення тих явищ, не зовсім ясно навіть для людей високопоставлених на драбині тодішньої суспільності. Треба було йому основне зрєктися того світу

з усіма його повабами та покусами, з усею його моральною байдужністю або й гнилизною, щоб викресати зі своєї душі такий могутній огонь, який горить у писаних словах Вишенського і не перестає й досі промовляти до нашого серця» [6, с. 414].

Вишенський збудив ціле покоління українських полемістів, що обстоювали православну віру. Це і Стефан і Лаврентій Зизанії, і Касіян Сакович, і Кирило Транквіліон-Ставровецький, і Мелетій Смотрицький, і Йов Княгиницький. І хоча не всі з них утрималися в православ'ї, проте були пробуджені до активного публічного життя саме Вишенським. На відміну від інших, Вишенський не просто писав і надсилав свої громові послання з Афону на Україну, він додавав до них режисерські інструкції, наставляв де і для якої публіки читати, з якою пристрасстю, в яких місцях робити паузи, з якою міною починати і закінчувати, де ставити акценти, де підіймати голос на терцію вгору де опускати вниз. І його інструкції не лише виконувалися, а навіть багатьма ораторами завчалися. В такий спосіб Вишенський навчив читати свої орації і взагалі риторичі не одне покоління українських спудеїв. І що цікаво, його авторитет був таким високим, що послання з Афону привозили в Україну дуже відомі у православній культурі люди. Серед них був навіть проігумен, себто заступник ігумена монастиря з Афону, Сава. Тому й дозволяв собі у своїй посланнях до всіх православних України Вишенський звертатися так: «Господь-бо з нами, і я повсякчас з вами!». Високу оцінку діяльності Вишенського надає Франко: «Іван Вишенський не з зависті ані з ненависті виступив проти тодішніх руських владик і вищого духовенства. Його боліло те, що ті владики держали своїх підданих, своїх одновірців, чи православних, чи уніатів, так само, як і польські шляхтичі, і так само здирали та поневіряли їх. Ось він перший у нашій країні різко та сміло підніс голос в обороні того бідного робучого люду, показуючи панам і владикам, що той мужик – їх брат, а не проста робуча худоба, що він радується й терпить як чоловік і хоче жити як чоловік» [6, с. 413].

Пояснюючи зацікавленість особистістю полеміста, Франко пише: «Постать Івана Вишенського була першою літературною появою, що ще при кінці 80-х років минулого століття збудила в мені охоту до наукового оброблення його літературної спадщини. Здобутком сеї охоти були три наукові праці, присвячені Вишенському: одна писана російською мовою і друкowana в “Киевской старине”, 1889, ч. 4, при якій опубліковано декілька не відомих досі творів Вишенського, знайдених мною в рукописі Підгорецького монастиря; друга була простора розвідка — “Іван Вишенський і його твори” (“Літературно-наукова бібліотека”, книжка 21–30), написана ще 1890 р., а друкowana аж 1895 р., а третя популярна розвідка друкowana в “Хліборобі” за 1891 р. і видана також окремою брошурою. Пізніше постать Вишенського зробилася темою моєї поеми» [4, с. 278].

Письменник доводить, що не лише своїм життям і характером важливий і цікавий Іван Вишенський, але «головно тими писаннями, що дійшли від нього до нас. Ті писання всі зложені на Афоні (з виїмком одного писання до Юрія Рогатинця) і послані з Афону на Русь, звичайно з означенням імені автора і місця його пробування та заосмотрені досить просторими і характерними титулами. За його життя вони не були друкovanі з виїмком одного, написаного в формі соборного послання всіх афонських монахів руської народності до русинів, що жили під польською короною, яке без означення імені автора було друкowane в р. 1598 у виданій князем

Костянтином Острозьким, т. зв. “Острожській книжиці в десятих відділах” у додатку до сімох посланій олександрійського патріарха Мелетія Пігаса против унії. Інші його твори заховалися в дуже немногих рукописах і були частями опубліковані в різних видавництвах у другій половині XIX в. Всіх творів Вишенського маємо 18, не вчислюючи туди вставлене ним у один твір давніше оповідання про напад латинян на Афон у XIV в. Деякі твори дуже короткі, але деякі мають досить просторий об’єм, і видані всі разом утворюють порядний і дуже інтересний том» [6, с. 414].

«Иоанн Вишенский принадлежит, бесспорно, к самым оригинальным явлениям южнорусской литературы. Приверженец консервативных и аскетических воззрений в делах религии и общественности, он вместе с тем является в литературе самым ярким представителем эпохи Возрождения со стороны языка, формы и духа своих сочинений» [3, с. 318]. П. Білоус вбачає уявлення про своєрідний «дуалізм» у світогляді Вишенського, який, на думку Франка, прагнув «совершенно замкнуться от всех посторонних влияний, отказаться от мирских наук, просвещения, литературы, культуры и углубиться в одно только священное писание да в чтение и изучение книг церковных» [3, с. 319]. На думку П. Білоуса, це штрих до портрета Вишенського, який у поемі розгорнеться як виправдання його відходу в печерне усамітнення, в ізольованість од світу, у самозаглиблення: «Идеал Иоанна Вишенского был забыт и брошен, но метод его действия был принят и развивался с большей или меньшей последовательностью» [3, с. 319]. Ця думка ляже в основу ідеї про «шлях у вічність» Вишенського, який не фізично, але духовно повертається в Україну, про що свідчать заключні рядки поеми про полеміста.

Як зауважує О. Дудкіна, творчість І. Вишенського була, по суті, першим із явищ українського письменства минулих століть, про яке висловився Франко як історик літератури (перед цим були поодинокі невеликі розвідки на зразок «Причини до історії руської літератури XVIII віку», «К объяснению одной колядки»). Тобто вчений, поза сумнівом, із самого початку діяльності нарощував свої знання давнього періоду українського письменства, але саме творчість Вишенського стала тим предметом, щодо якого прозвучав авторитетний вислів Франка-медієвіста, зумовивши подальші сталі виступи вченого з проблематики давньої літератури [2, с. 13].

Франко вважав «Послання до єпископів» вершиною творчості Вишенського, незважаючи на «розтягнутість та многослівність»: «Такий є кінець того громового сильного послання, того могутнього маніфесту талановитої незалежної особистості, гордої своєю правотою і своїм почуттям душевної солідарності з масами рідного народу. Ніколи ще до того часу сильні мира цього, світські чи духовні, не чули від простого українця таких гордих, рішучих і потрясаючо сильних слів. Віє з них, хоч ще несвідомо для самого автора, той свіжий, новочасний дух емансипації особистості людської з пут всемогучої традиції, котрий сто літ перед тим перший раз прогримів у Німеччині в Гуттеновім бойовім оклику “Ich hab’s gewagt” (Я на це відважився)! І тут треба було чималої відваги моральної, щоб кинути могутчим ієрархам і цілій пануючій системі польській прямо в очі таким огненним посланням. Нехай і так, що з погляду теологічної аргументації воно не представляє нічого нового, що з погляду практичної політики воно подекуди просто наївне, — не в тім його сила, не в тім його тривка літературна й історична вартість, а в тім високім підйомі моральної сили, котрою трем-

тять кожне слово, в тій гарячій, сердечній крові автора й всього українського народу, котрою накипів кожний рядок цього твору» [1, с. 70].

Франко вказує на жанротворчу домінанту Вишенського — послання: «Літературна форма послання, або листа — поетичного, релігійного, наукового чи політичного — появляється у всесвітній літературі, звичайно, на хвилях духового перелому, незвичайного оживлення, загострення протиривств і суперечних інтересів, боротьби спорів, у хвилях великих інформацій. Панування такої форми в греко-римській державі бачимо, напр., в часах около народження Христа і далі, а в новішій Європі від кінця XV віку аж до 30-літньої війни. З першої з тих епох досить буде пригадати такі появи, як листи Цицерона, Плінія молодшого, поетичні листи Горация, листи апостолів, апологетів християнських і полемістів против християнства. І у нас на Русі форма та прийнялася з Заходу...» [5, с. 370].

Репутація Вишенського серед православних полемістів була така висока, що тільки йому Олександрійський Патріарх Мелетій міг доручити виступити проти єзуїта о. Петра Повенського, що був придворним проповідником короля польського Сигізмунда III Вази. Прибравши український псевдонім Скарга, отець Петро роз'їздив Литвою і Україною, виступаючи перед православною шляхтою і духовенством, і закликав їх до об'єднання з Римом. Олександрійський Патріарх Мелетій у своїм листі звертається до Вишенського як до рівні. Про це говорить і сам Вишенський у своїй «Зачіпці мудрого латинника с глупим русином», написаній у 1608 році, тим самим підкреслюючи не своє значення, а вагу проблеми, яка стоїть перед усією українською православною людністю. В цій же «Зачіпці» він полемізує з Петром Скаргою, викриває войовничість католицизму щодо українства і виступає за національну школу, навзаємні школи єзуїтських. Вишенський розкриває українцям суспільно-етичний ідеал, яким є для всіх «голяк» Ісус, що втілює чесність і справедливість. До цього ідеалу мають прагнути усі православні, відмовляючись від багатств і пишнот світу, щоб збудувати суспільство, у якому б панувала рівність і братерство. Таке розуміння людини, як особистості, а не «худоби словесної», єднає Вишенського з мислителями Відродження. У «Викритті диявола-світодержця» письменник прикладає легенду до Афону, де сотні ченців, зрікшись марнотного світу, добровільно обрали аскезу заради наближення до Бога. І легенда, як зазначає І. Франко, «послужила Іванові Вишенському за основу, за поетичну канву». Удавшись до такої алегорії, письменник відобразив власну внутрішню боротьбу, пов'язану з переходом од світського до аскетичного життя на Афоні (на чужині, «в пустелі»). На переконання П. Білоуса, у цій своєрідній пристрасній сповіді відтворено дихотомію (два суперечливі поняття в межах одного явища) мислення і почуттів автора. Цю дихотомію можна було б зобразити такими схемами: «Вишенський — світ», «Вишенський — Вишенський». За першою схемою, автор протиставляє себе світові «слави, розкоші, багатства», який в монолозі диявола постає досить-таки привабливим і спокусливим. «Странник» «от лица всіх прельщаємих от диявола» пункт за пунктом відкидає ті «прелести», проте аргумент у нього лише один: прагнення поклонитись і послужити Богу. Очевидно, рішення стати ченцем було нелегким для Вишенського, але переважило те, що світ став сприйматися з омерзінням. Складніше було виправдатися перед самим собою за такий вчинок, притоптати і тїнь сумніву в тому, чи правильно він робить: тут спрацьовує схема «Ви-

шенський — Вишенський», яка виражає глибоку драму автора. За спостереженням І. Франка, «в душі автора ще йде боротьба: чи лишатись йому на Афоні, чи вернути до того життя, в котрім могли манити його коли не жодні високі “дикгнитарства і преложенства”, то бодай тихе життя у крузі ріднім». Видива колишнього життя знищують-ся аскетичною доктриною, але психологічна боротьба триває на суто вербальному рівні «дикгнитарства і преложенства» у формі діалогу «голяка-странника» зі спокусником-дияволом, і це діалог, скоріше, із самим собою [1, с. 342–343].

«Івана Вишенського зачисляють звичайно до полемістів, що боронили православіє проти заходів латинства та унії. Се вірно, але тільки в часті. Властивої полемічної аргументації в його писаннях не так багато, як би веліла догадуватися назва полеміста, та й то властиві догматичні дискусії у нього не оригінальні, а взяті переважно з сучасних руських або польських полемічних творів. Головна сила полеміки Вишенського, яка дуже часто переходить у сатиру, лежить у його глибокім розумінню етичної сторони спору між латинниками й православними, а головна сила його таланту в ілюструванні релігійних віроучень та суспільно-політичних відносин драматичними прикладами, подробицями та порівняннями, взятими з дійсного життя. Се надає його писанням далеко більшу історичну та літературну вартість, ніж та, яку мають хоч би наймайстерніші теологічні полеміки. Головну основу розлому між латинством і православієм Вишенський бачить у гордості латинників, а поперед усього пап римських, які задля своїх чисто світських, політичних цілей протягом століть систематично фальшували все християнське віроучення і традицію найстарших отців церкви та сімох вселенських соборів і зробили з релігії найстрашніший знаряд для духовного та політичного поневолення народів» [6, с. 413]. Художні одкровення Вишенського могли виникнути в результаті прагнення митця втекти із зони дисгармонійного світу реальності у світ літератури. Недарма стільки часу письменник перебуває на Афоні — центрі православного чернецтва. Загадковість його особистості та творчої долі спробував проаналізувати Іван Франко, зробивши значний внесок у літературно-критичну спадщину українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоус П. Літературна медієвістика. Вибрані студії: у 3-х томах. — Т. 2: Художній світ давньої української літератури: Ізборник і Петро Білоус / П. Білоус. — Житомир: ПП «Рута», 2012. — 428 с.
2. Дудкіна О. Постать Івана Вишенського крізь призму етико-антропологічної концепції І. Я. Франка / О. Дудкіна // Слово і час. — 2006. — № 9. — С. 13–19.
3. Франко І. Новые данные для оценки его литературной и общественной деятельности / Зібрання творів: У 50 т. — Т. 27. — К.: Наук. думка, 1980. — 404 с. — С. 318–324.
4. Франко І. Зібрання творів. У 50 т. / І. Франко. — Т. 28. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 278.
5. Франко І. Іван Вишенський і його твори / Зібрання творів: У 50 т. Т. 30 / І. Франко. — К.: Наук. думка, 1980. — 404 с. — С. 370.
6. Франко І. Іван Вишенський, його час і письменська діяльність / Зібрання творів. У 50 т. Т.20 / І. Франко. — К.: Державне видавництво худ. літ., 1955. — Т. 16. — С. 413–429.
7. Франко І. Слово про критику. / Зібрання творів. У 50 т. Т. 30 / І. Франко. — К.: Наук. думка, 1980. — 312 с. — С. 218.